

УДК 94:329.4-054(477.7) «1917/1921» DOI: 10.26661/swfh-2018-50-006

Організація самооборони та інші єврейські військові формування у 1917-1921 рр.

В.О. Доценко

*Національний університет державної фіскальної служби України
dozenkov@ukr.net*

Ключові слова:
євреї, погроми, антисемітизм,
самооборона, сіоністські партії.

У статті на основі аналізу монографічної, періодичної літератури та архівних джерел проаналізовано причини появи єврейських збройних формувань у 1917 р., розглянуто особливості формування загонів єврейської самооборони, які стали відповіддю на погроми періоду української революції 1917-1921 рр. Окремі сюжети статті стосуються історії Союзу євреїв-воїнів Київського Військового округу.

There organizations of self-defense and other Jewish military forming in 1917th –1921

V. Dostenko

National State Tax Service University of Ukraine

Key words:
Jewries, massacres, anti-Semitism,
self-defense, Zionist parties.

In the article on the basis of analysis of monographic, periodical literature and archived sources reasons of appearance of the Jewish armed forming are analyzed in 1917th , the features of forming of Jewish self-defense detachments, that became an answer for the massacres in period of the Ukrainian revolution in 1917th – 1921st. The separate plots of the article touch history of Union of Jewries-warriors of the Kyiv Territorial Military department are considered.

Massacres in 1917th – 1921st overcame all Ukrainian provinces Jewries lived in. In many settlements, massacres took place a few times. Ten of thousands of people perished during massacres, thugs spared neither children nor old nor women. Simultaneously with murders, raping of women a plunder of property was. All, that it was possible to take away, perched, all other property had been simply destroying. The Jewish habitants of cities and small towns after massacres needed promptly medical and food assistance. The course of historical events resulted in appearance of a number of public associations that helped suffered from massacres and striven against thugs. The detachments of the Jewish self-defense has done payment in a fight against massacres, the participants of Union of Jewries-warriors created them and former soldiers of tsar's army, who went back into own houses in 1917th. As a military division, the Union submitted to the commander of the Kyiv territorial military department. His activists began creation all around Ukraine the departments for fight against massacres and detachments of self-defense. Jewish military public motion overcame all regions of country, where Jewish communities were existing. The Jewish self-defense had encouragement from Zionist parties and world Jewishness. The active participants of self-defense in 1920th emigrated from Soviet Ukraine and actively took part in constructing the Jewish State in Palestine.

Період національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. супроводжувався масовим насильством, вбивствами та погромами стосовно мирного населення. Ворогуючі сторони користувалися відсутністю у мирного населення можливостей до самозахисту, що дозволяло солдатам білогвардійських, більшовицьких та українських національних військових з'єднань самостверджуватись за

рахунок беззахисних жінок, дітей та літніх людей. Найбільш від погромного руху страждало українське єврейство. Масових погромів зазнали євреї Проскурова, Бердичева, Шепетівки та інших міст і містечок України. Погроми спричинили до появи єврейських воєнізованих формувань – загонів самооборони. Питання історії єврейського військового громадського спротиву присвячено

ряд публікацій як вітчизняних, так і закордонних дослідників. Зокрема, канадський дослідник Генрі Абрамсон наголошує на підтримці єврейських військових формувань Центральною Радою та на розбіжностях у поглядах між представниками сіоністських партій і лівих пробільшовицьких партій. На його думку, конфлікт між сіоністами та соціалістичними партіями щодо самооборони залишився гірким і трагічним спадком того часу. [1] Про єврейську самооборону згадує у своїх роботах В. Гріневич, Дж. Клієр, Ю. Котляр, О. Будніцький та О. Козєрод. [4; 5; 10; 11; 12; 13-16] Однак цілісної картини розвитку єврейських військових формувань у 1917-1921 рр. їх роботи не надають. Тому метою нашої статті є спроба простежити основні етапи розвитку єврейської військової ініціативи у період 1917-1921 рр., визначити причини появи формувань, їх участь у захисті єврейського населення України від погромників та використання учасниками збройного протистояння їх потенціалу для боротьби з ідеологічними опонентами.

Євреїв грабували та вбивали всі ворогуючі сторони – радянські більшовики, білогвардійці, українські війська. Через деякі регіони військові формування прокочувалися по декілька разів, що неймовірно збільшувало страждання єврейського населення. Кожна із ворогуючих сторін вбачала в євреях своїх ворогів. Так, білогвардійці вважали євреїв виключно більшовиками, зглядаючись на національний склад верхівки партії більшовиків. До Київського ревкому в жовтні 1917 р. входили євреї Я. Гамарник і А. Горвіц, наркомом у військових справах Донецько-Криворізької республіки був М. Рухимович, першим секретарем Сквирського повітового комітету КП(б)У обрали двадцятилітню А. Шоттен-Кабаннік. Цей список можна продовжити, але краще послатися на академіка М. Покровського, що відзначав, що «за даними різних з'їздів, євреї складають від 1/4 до 1/3 організаційного прошарку всіх революційних партій» [16, с.24].

Варто відзначити, що на стосунки єврейських, українських, червоних і білих військових формувань в роки революції впливало багато чинників. Не останню роль при цьому відігравали стереотипи, утверджені впродовж століть спільного проживання народів Російської імперії. Вони спричиняли вкрай негативне ставлення до євреїв і викликало стихійний побутовий антисемітизм. Так, на Волині та Поділлі серед українського селянства антисемітські ідеї поширювали православні священники, які звинувачували євреїв у вбивстві царя Олександра II, здійснення релігійних обрядів з використанням крові християнських дітей. Поширювались і інші нісенітниці, у які ві-

рили неписьменні або малописьменні селяни. Так, у 1917р. у Київській губернії єврейського орендаря звинувачували у вбивстві християнської дівчинки з метою використати її кров для проведення релігійного обряду [1, с.136].

Перші за часів революції відомості про погроми та антисемітську агітацію в Полтавській та Київській губерніях припадають на березень-червень 1917 року. Погромники звинувачували євреїв у спекуляції, непридатності продовольчих і промислових товарів, їх дорожнечі. Так, наприклад, у доповідній записці жандармського полковника Чернігівському губернатору – про продовольчу кризу зазначалось, що причина її – у спекуляції єврейських торгівців. 22 червня 1917 р. у Києві на Житньому базарі відбулись перші нечисленні єврейські безлади, а вже у вересні 1917 р. погроми, самосуди розпочались у Волинській, Подільській та Полтавській губерніях. У жовтні-листопаді 1917 р. у трьох Правобережних губерніях відбулось понад 50 погромів [18, с.117].

Після більшовицького перевороту 1917 р. та руйнації Західного фронту Україну наповнили голодні і озвірілі солдати, які поверталися додому прихопивши з собою зброю та амуніцію. Після повернення додому, вони досить часто опинялись без роботи і засобів до існування, поповнюючи військові формування УНР, більшовиків, військових отаманів або просто бандитські зграї.

Навесні 1918 р. за інформацією Йосефа Шехтмана, в єврейських містечках погроми вчинили невідомі озброєні групи без певної політичної орієнтації. Зрозуміло, що пояснення цього криється у нестабільній внутрішньополітичній ситуації в Україні, слабкості структур державної влади на місцях. Цій проблемі присвятив свій виступ на засіданні Центральної Ради 20 квітня 1918 р. представник Бунду Золотарьов. Він навів факти погромів у містечках Тараща та Олександрія та припустив, що вплив на погроми є наслідком політико-економічної ситуації. Погроми виявились, фактично, найяскравішим показником нестабільності, слабкості, військового безсилля владних структур на місцях. Та чи не найголовніша причина крилася у значній кількості озброєного люду, породженої хаосом революцій, близькістю фронту [23, с.220].

Не зважаючи на співпрацю євреїв з українськими та місцевими повстанськими загонами, їх отамани грабували євреїв через віросповідання. Отамани отримували офіційні мандати і підтримку з боку керівництва УНР при створенні ними повстанських загонів. Найбільш самостійні з них залишили військові формування і діяли автономно в тилу ворогуючих сторін. Характерною особливіс-

тюд діяльності отаманів тимчасове було захоплення значних територій. Зокрема, в 1920 р. вони контролювали Трипільський, Чорнобильський, Житомирський та Таращанський райони, а також райони навколо Умані, Сквири, Погребища, Радомишля. Отамани встановлювали різноманітні контрибуції, брали в заручники заможних міщан, або просто грабували. Різні побори, грабежі і визиск стали в ці роки свого роду нормою життя багатьох єврейських містечок і міст. 15 січня 1919 р. в Коростишеві загін отамана Соколовського обеззброїв частини Коростишівського загону і 16 січня 1919 р. зібрав із євреїв міста контрибуцію в 600 тис. крб. [7, арк.100].

Реакцією на антисемітські прояви та погроми стало створення єврейських загонів самооборони. Ідея створення загонів самооборони, що вперше стихійно виникли під час російської буржуазної революції 1905-1907 рр. як засіб захисту від погромних дій чорносотенців, в роки громадянської війни стала базою для реалізації політики самозахисту українського єврейства від антисемітських акцій різних ворогуючих сторін. Учасники самооборони йшли фактично на смерть, тому що проти них виступали не тільки конкретні погромники, але й сама царська влада. Після відомого Кишинівського погрому 1903 р. царський уряд розіслав на місця циркуляр, згідно з яким категорично заборонялося створювати осередки єврейської самооборони.

Однак, єврейське населення в багатьох містах організовувало загни самооборони, які намагалися протидіяти погромникам і поліції. Членами загонів самооборони були не тільки євреї, але й студенти-християни, робітники, місцева інтелігенція. У Полтаві за сприяння письменника В.Г. Короленка озброєні дружини залізничників зуміли розігнати погромників і не дати їм спричинити у місті масовий єврейський погром [9]. Єврейську самооборону безжально знищували поліція та війська. Найбільш кривавий погром відбувся в жовтні 1905 р. в Одесі. Під час погрому загинуло більше 500 чоловік. Більшість загиблих від одеського погрому були членами одеської самооборони. Їх розстріляли царські війська і поліція під час розгону революційних мітингів. У Феодосії трьох членів самооборони притягли до кримінальної відповідальності тільки за те, що вони посміли захищати себе і свої сім'ї від чорносотенців [19].

Проте, під час Гомельського погрому 1903 р. та Житомирського 1905 р. самооборона діяла і – досить енергійно. Це дозволило врятувати сотні жителів погромлених міст. В цей час царські урядові війська, які, очевидно, повинні були захищати єв-

реїв, відкривали вогонь по учасникам єврейської самооборони. [13, с.97] Отже, в період погромів 1905-1906 рр. єврейська самооборона зазнала значних людських втрат, захищаючи єврейські громади міст і містечок Правобережної України. Однак перші організації самооборони стали прикладом для створення військових єврейських громадських формувань у 1917 році.

Вперше питання про створення єврейських загонів самооборони підняв у грудні 1917 р. сіоніст Йосеф Шехтман на засіданні Малої Ради. Він, описуючи погроми у Подільській, Волинській і Київській губерніях, наголосив на потребі організації спеціальних військових дружин для захисту життя і честі єврейського населення. Базою для формування загонів самооборони, на думку Й. Шехтмана, мали стати загни Союзу євреїв-воїнів [1, с.140]. Генеральний Секретар військових справ С. Петлюра, відповідаючи на запитання, відзначив сам прикрий факт погромів, які у більшості випадків «робляться вояками запасних частин, котрі стоять у прифронтових місцевостях», а також розповів про заходи для запобігання погромам, які вже здійснено та плануються здійснити. При цьому С. Петлюра зауважив, що у справі формування єврейських військових дружин він не бачить жодних перешкод [2, с.271].

Єврейський громадський рух військовиків почав формуватися навесні 1917 р. Після лютневої революції по всіх фронтах російської армії прокотилася хвиля мітингів та зібрань євреїв-військовиків, почалося їх стихійне об'єднання в ланки і союзи для задоволення національно-культурних потреб. Згодом на базі організацій почалося створення єдиного громадського об'єднання єврейських військових. 5 липня 1917 р. на загальних зборах євреїв-воїнів Київського гарнізону оголосили про створення Союзу євреїв-воїнів Київського Військового округу. Згідно статуту СЄВ КВО мав забезпечити єврейському народові вільний розвиток у вільній Росії, вести роботу, направлену на закріплення і розширення завоювань революції, а також організувати матеріальну, юридичну та національно-культурну допомогу єврейським військовослужбовцям. Загальне керівництво Союзом здійснював виконавчий комітет, до якого увійшли від зборів київського гарнізону Й. Гоголь, І. Бендерський, І. Жуковський, С. Каганович, Ф. Лейбензон, І. Нідельман, В. Ніренберг, М. Тиктинський, Тьмкіна, Х. Френкин, М. Шкловський, М. Штейнер та представники сіоністських організацій міста. [5, с. 6-7] На початковому етапі Союз виступав як національно-культурне товариство, але вже восени 1917 р. СЄВ став основою для створення

в українських губерніях єврейських загонів самооборони. Вже 15 вересня 1917 р. виконком СЄВ КВО прийняв рішення про створення єврейської самооборони [5, с. 10]. У жовтні 1917 р. в Києві відбувся перший з'їзд Союзу євреїв-воїнів. Учасники з'їзду у вітальній телеграмі висловили підтримку Українській Центральній Раді [1, с. 141]. Паралельно з розвитком київської спілки об'єднання Союзу виникають і в інших українських містах. 24 грудня 1917 р. у Миколаєві проведено збори єврейських військовослужбовців, солдат, офіцерів, юнкерів, медсестер та військових у відставці для прийняття статуту СЄВ. Ця подія стала регіональним відлунням проведеного в Києві Всеукраїнського єврейського військового з'їзду. Збори визнали за необхідне організувати на місцях бойових дій дружини самооборони на базі виконавчих комітетів євреїв-воїнів румунського та одеського округу. В Одесі сформувався перший єврейський національний полк для захисту національних інтересів. В лютому 1918 р. в Одесі відбувся з'їзд євреїв-воїнів румунського і Одеського воєнного округу, який прийняв рішення організувати єврейську самооборону під керівництвом комітету «Інедворум» [24, с.43].

Отже, виступ Й. Шехтмана у грудні 1917 р., який констатував необхідність створення єврейської самооборони та діяльність Союзу євреїв-воїнів спричинило до жорсткої дискусії про долю єврейських збройних формувань серед офіційно діючих єврейських партій. Виникли протиріччя між сіоністськими організаціями, які підтримували рух та представниками соціалістичних партій та рухів, які були переконані у «контрреволюційності» самої національної ідеї та націоналізації війська. Самі військовики підтримували сіоністів (до керівництва СЄВ входив сіоніст, царський офіцер Й. Трумпельдор), їх частина входила до складу сіоністських партій.

На початку грудня 1917 р. представники СЄВ звернувся до Національної ради за підтримкою у створенні єврейських військових дружин, але наштотувались на осуд. Моше Рафес з Бунду заявив, що єврейські військові частини лише провокуватимуть подальші погроми, а Макс Шац-Анін із Фарейнікте попередив, що така ідея – «проти інтересів і волі народу». Представники Бунду вважали, що охороняти євреїв від погромів повинні загальні органи влади України, які й нестимуть за це відповідальність, а військо в Україні повинне формуватися на територіальній засаді, бо створення окремих національних військових частин лише сприятиме національній ворожнечі та погромам. Соціалісти загалом виступили проти створення окремих військових частин виключно за націо-

нальним принципом. Українці ще в березні 1917 р. залишали свої військові частини, щоб створити національні формування. Єврейські соціалісти сподівалися зупинити ці відцентрові тенденції, адже вони частково були рухом до створення федеративної Російської республіки. Водночас існували небезпідставні побоювання, що єврейські військові частини можуть налаштувати проти себе повністю українські частини і загострити вже існуючу напругу [1, с.142].

Українські політичні діячі члени Центральної Ради, зокрема генеральний секретар військових справ С. Петлюра підтримували ідею залучення євреїв-воїнів до українського війська. Центральна Рада та її місцеві представництва надавали допомогу єврейським військовим організаціям, а також загонам самооборони, розглядаючи їх як територіальні міліційні формування руху «Вільного козацтва». Упродовж вересня-жовтня 1917 р. питання єврейської самооборони розглядалось на засіданнях Центральної Ради, Першої Всеросійської конференції євреїв-воїнів. Єврейським соціалістам вдалося домовитися з Центральною Радою. Євреї-воїни отримали можливість вступати у новосформовані українські військові формування, крім полків імені Павла Полуботка та Богдана Хмельницького. За результатами Конференції було організовано Комісію зі створення Всеросійської єврейської самооборони. Розпочалося створення бойових дружин самооборони на базі євреїв-юнкерів та єврейських солдатів, які перебували на лікуванні в Києві. Однак процес створення національних єврейських громадських військових формувань призупинила Центральна Рада та особисто С. Петлюра [5, с.16-23].

Після захоплення Києва більшовиками 28 січня 1918 р. Міністерство єврейських справ нарешті дало дозвіл на формування окремих єврейських військових частин. Однак час було втрачено. Ліквідується СЄВ КВО євреї-воїни роз'їхалися по українським губерніям, де вже розпочалися погроми. Рух за створення загонів єврейської самооборони продовжився на місцях і майже не залежав від волі Києва. В Одеській губернії в 1918 р. набір в загони самооборони здійснювала Єврейська військова організація та місцеві осередки сіоністських організацій [8].

Єврейське населення міст і містечок України охоче підтримувало створення загонів самооборони. Так, у Гайсині де з жовтня 1917 р. діяв загін самооборони, місцева єврейська громада фінансово підтримувала військовиків [17, с.42]. Для забезпечення потреб єврейської самооборони серед єврейської громади містечок Шпола,

Богуслав, Златопілля було запроваджено податок на самооборону [20, арк.225-227]. У різних містах чисельність загонів коливалась від 100 до 500 осіб. Так, в 1918 р. в Черкасах загін самооборони складав 300 чоловік, в Смілі – 250, в Городищах – 50, в Златопіллі – 400 чоловік. Загони самооборони на початку 1920-х рр. функціонували у більшості міст і містечок України, де існували єврейські громади. Зокрема, в Шполі, Богуславі, Городище, Златопіллі, Черкасах, Єлизаветграді, Стеблові, Корсуні, Каневі, Одесі, Таращі, Смілі, Катеринополі і інших містах. У Смілі загін самооборони охороняв ярмарок, райони проживання єврейських купців та ремісників [20, арк. 225].

В 1919 р. єврейська самооборона перетворилась на гарно озброєну військову силу. У містечку Хибно загоном місцевої самооборони керував місцевий єврей – колишній фельдфебель. Крім того, існували посади двох командирів взводів. Далі по ієрархії йшли командири дрібніших частин загону та його штабна частина: діловод, інструктор з військової підготовки, бухгалтер. Рядовий склад поділявся на дійсних (40-50 осіб) та резервних (100-150 осіб) бійців. Чергування для всіх були обов'язковими. Резервні виконували функцію внутрішньої охорони містечка. Дійсні знаходились в розпорядженні штабу. Частина їх, групами по 15-20 осіб, нерідко направлялась за межі містечка для ліквідації невеликих бандитських формувань, які загрожували безпеці містечка, інші охороняли штаб, пошту, міліцію. Дійсні члени фінансово утримувались єврейською містечковою громадою за кошти, отримані від внесків та спеціального податку на товар, який вивозився з містечка. Загін у містечку проіснував два з половиною роки [17, с.42].

З початку 1919 р. у єврейських колоніях Херсонщини рух самооборони започаткував «подомову охорону». У колоніях Львово, за спогадами відомого російського літературознавця В. Шкловського, діяв загін самозахисту. Завдяки загонові Львово перетворилося на своєрідний центр для єврейських біженців з навколишніх сіл та містечок [3, с.142]. В Єлизаветграді єврейська самооборона захищала місто від військ отамана Григор'єва. Два з половиною роки самооборона містечка Хабне Київської губернії захищала місцевих євреїв від погромників. Загін нараховував 50 осіб і 150 резервістів. Патрулі самооборони чергували в місті та околицях протягом доби. Загони самооборони діяли і в містечках Сиротинове та Овручі.

По Україні з метою координації загонів проходять конференції представників самооборони. В березні в Богуславі відбулась конференція пред-

ставників самооборони десяти містечок Київської губернії. На конференції було вироблено статут самооборони, визначено і встановлено організаційні форми та сформовано Центральний комітет самооборони Київської губернії [21, арк. 26].

Підтримували загони самооборони і єврейські партії. Паалей Ціон в квітні 1921 р. видала циркуляр стосовно партійної присутності в самообороні. В циркулярі наголошувалось на необхідності партійних функціонерів ступати до загонів самооборони з метою розгортання в них культурно-політичної роботи, організуючі лекції та бесіди з єврейської історії, економіки, еміграції в Палестину [22, арк. 19].

В деяких районах України єврейські загони самооборони вступали у військові сутички з більшовицькими військами та погромниками. Так, в Черкасах загони самооборони припинили контрибуційні акції місцевих компартійних органів. В Златопіллі відбулися зіткнення місцевої самооборони з частиною Червоної армії [20, арк. 226]. На початку 1920-х рр. у єврейських колоніях Калініндорф, Штертдорф і Боровий Кут місцева молодь створила власні загони самооборони. Вони мали сіоністську спрямованість, проте участі у збройних конфліктах не брали [14, с. 123].

В 1920 р. українські компартійні органи розпочали кампанію боротьби з самообороною. Оргбюро ЦК КП(б)У вирішило ліквідувати єврейські загони самооборони, які були створені за національним, а не класовим принципом. Мотивом ліквідації організацій самооборони оргбюро ЦК КП(б)У оголосила її національний характер, а не класовість військового формування. «З нинішнього складу єврейської самооборони залучити пролетарські елементи і бідноту в існуючі загони або ті загони по боротьбі з бандитизмом, які організуються за класовим принципом» [6, с. 69]. Про це йшлося у постанові бюро, прийнятій на початку 1921 року. При цьому роззброєння єврейських загонів передбачалося провести без зайвого шуму, залучаючи до цієї справи євсекції партійних комітетів. 23 квітня 1921 р. Єввідділ при ЦК КП(б)У розіслав місцевим партійним організаціям циркуляр, у якому єврейська самооборона визнавалась контрреволюційною організацією сіоністів, яка захищає старі общинні порядки. У циркулярі наголошувалось на необхідності вести активну боротьбу за ліквідацію загонів самооборони [20, арк. 228]. В 1922-23 роках єврейська самооборона була ліквідована органами НКВС та ГПУ Української СРР.

Отже, погроми 1917-1921 рр. охопили всі українські губернії, у яких проживали євреї. У багатьох населених пунктах погроми відбувались декілька

разів. У ході погромів загинули десятки тисяч людей, погромники не жаліли ні дітей, ні старих, ні жінок. Одночасно з убивствами, згвалтуваннями жінок відбувалось розграбування майна. Все, що можна було винести, забиралось, все інше майно просто знищувалось. Єврейські жителі міст та містечок після погромів потребували негайної медичної і продовольчої допомоги. Перебіг історичних подій призвів до появи цілої низки громадських об'єднань, які допомагали погромленим і боролися проти погромників. Свій внесок у боротьбу з погромами зробили загони єврейської самооборони, які були створені учасниками Союзу євреїв-во-

їнів та колишніми солдатами царської армії, які повернулися у власні домівки 1917 р. У військовому відношенні Союз підпорядковувався командувачу Київським військовим округом. Його активісти розпочали створення по всій Україні відділів по боротьбі з погромами та загонів самооборони. Єврейський військовий громадський рух охопив всі регіони країни, де існували єврейські громади. Єврейська самооборона отримала підтримку від сіоністських партій та світового єврейства. Активні учасники самооборони у 1920-х рр. емігрували з радянської України і активно долучилися до побудови єврейської держави в Палестині.

Джерела та література

1. Абрамсон Генрі. Молитва за владу. Українці та євреї в революційну добу (1917-1920) / Генрі Абрамсон. – К.: Дух і літера, 2017. – 320 с.
2. Батанова Т. Політичні платформи та діяльність єврейських партій в Українській Центральній Раді та Міністерстві з єврейських справ (1917–1918 рр.) / Т. Батанова // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Т. 21. — К., 2010. - С. 262-280.
3. Бєлий Д.В. Єврейські землеробські колонії Херсонського повіту на зламі доби (1919-1922 рр.) / Д. В. Бєлий // Архіви України. – 2003. – № 1-3. – С. 138-146.
4. Будницький О.В. Российские евреи между красными и белыми (1917-1920). / О.В. Будницький. – М.: РОССПЭН, 2006. – 552с.
5. Гриневич В. Національне військове питання в діяльності Союзу євреїв-воїнів КВО (липень 1917 – січень 1918 р.) / В. Гриневич, Л. Гриневич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – 150с .
6. Гусев В.И. О еврейских погромах, помощи пострадавшим и эмиграции евреев из Украины (1917-1921 гг.) // Вестник еврейского университета в Москве. – 1994. - №3(7). – С.64-81.
7. Державний архів Житомирської області. – Ф.2399. – Оп.1. – Спр.35.
8. Еврейская мысль. 26 января 1918 года.
9. Киевская газета. 3 ноября 1905 года.
10. Клиер Дж. Казаки и погромы. Чем отличались «военные» погромы? / Джон Клиер // Мировой кризис 1914-1920 годов и судьба восточноевропейского еврейства / Отв. ред. О.В. Будницький. – М.: РОССПЭН, 2005. – С.47-76.
11. Козерод О.В. Деникинский режим и еврейское население Украины: 1919-1920 гг. / О.В. Козерод, С.Я. Бриман. – Харьков, 1996. – 57с.
12. Комарницький О.Б. Містечка Волині та Київщини у добу Української революції 1917-1920 рр.: монографія / О.Б. Комарницький. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – 312 с.
13. Котляр Ю. Єврейське населення у повстанській боротьбі (1917-1920) // Одиннадцатые Запорожские еврейские чтения. Сборник научных трудов. – Запорожье: ДИВО, 2007. – С.97.
14. Котляр Ю.В. Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917-1931). – Київ-Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – 156 с.
15. Котляр Ю.В. Традиції єврейської самооборони у повстанському русі селян Півдня України (1917-1923 рр.) / Ю.В. Котляр // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції для викладачів та студентів «Історичні уроки Голокосту та міжнародні відносини (до 70-річчя початку другої світової війни)», 23-24 жовтня 2009 року: збірник наукових праць. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2010. – С. 184-192.
16. Котляр Ю.В. Голодомори 1921–1923 рр. та 1932–33 рр. на Півдні України: Етнічний та міжнародний аспекти / Ю.В. Котляр, І.С. Міронова. Монографія. – Миколаїв, 2008.
17. Крічкер О.Ю. Діяльність єврейської самооборони в містечках Правобережної України / О.Ю. Крічкер // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. – 2012. – Вип. 8 – С.41-45.
18. Макаренко Т.П. Єврейські погроми в добу Української революції // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. 35. – С.116-119.
19. Хитерер В.М. Еврейские погромы на Украине в октябре 1905 года / В.М. Хитерер // Электронный ресурс. Режим доступа: http://www.krotov.info/lib_sec/22_h/hit/erer.htm.
20. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф.1. – Оп.20. – Од.зб.777. – Арк. 225.
21. ЦДАГО України. Ф.1. – Оп.20. – Спр.782.
22. ЦДАГО України. Ф.1. – Оп.20. – Спр.783.
23. Щетініна Т. Єврейське містечко в документах Української Центральної Ради (1917-1918 рр.) / Т. Щетініна // «Штетл» як феномен єврейської історії. Збірник наукових праць. – К.: Інститут Юдаїки, 1999. – С. 218-221.
24. Ядловська О.С. Етнічні меншини в громадсько-політичному житті Херсонської губернії (1917-1919) / О.С. Ядловська // Гілея. – 2010. – Вип. 42. – С.40-46.